

DUKKON ÁGNES

A könyves kultúra és a kalendárium-műfaj kapcsolata a 16–18. századi Közép-Európában

Az európai kultúra történetében fontos szerepet játszó kiadványok, a kalendáriumok jól szemléltetik a könyves kultúra nemzetközi jellegét. Ez a kiadványtípus a könyvnyomtatás kezdete óta folyamatosan jelen van a nyomdák kínálatában, gyakran azért, hogy a kisebb példányszámú, igényesebb munkák nyomtatásához behozza a pénzt a tipográfusnak. Mind tartalomban, mind formában nagy változatosságot mutatnak, mégis sok szálon kapcsolódnak egymáshoz. A naptári kalkulációkat egyetemek – pl. Bécs, Krakkó – vagy más szellemi központok – így Boroszló, Gdańsk – matematikusai és asztrológusai készítik, a krónikák és az irodalmi jellegű kiegészítések (versek, anekdoták, találós kérdések) az európai kultúra közös kincseiből származnak, olyannyira, hogy a szerzőség kérdése általában kideríthetetlen.

Mindennek ellenére azt tapasztaljuk, hogy a magyar irodalomtörténet-írás ezt a műfajt egyáltalán nem ismeri. A hatkötetes akadémiai irodalomtörténet említést sem tesz róla, mint önálló kiadványtípusról és műfajról, amely pedig a magyar nyelv és kultúra szempontjából érdekes és sokrétű forrásanyagot is jelent, de önmagában, mint évezredes hagyományból alakult kulturális jelenség, figyelmet érdemel. A reneszánsz és a barokk kori népszerű irodalomról szóló fejezetekből – ahol okkal szerepelhetne – ugyanúgy hiányzik, mint a felvilágosodás és a reformkor ismertetéséből. Csupán a 2. kötet „A népszerű kispika” fejezetében olvashatunk hat sort arról, hogy a kalendáriumokban elszórt, nagy mennyiségű anekdota mennyiben segítette elő a magyar próza fejlődését.¹ A 18. században már példányszámban és kiállításban is jelentős fejlődést mutatnak a naptárak, a reformkorban, majd a 19. század második felében pedig tudós literátusok, történészek, mint Edvi Illés Pál, Mátrai Gábor, reflektálnak a műfajra. Sőt, a 19. század második és harmadik évtizedében Fazekas Mihály *Debreceni kalendáriumával* már a hagyományral polemizálva hoz létre valami újat, egy olyan heterogén szövegtípust, amelyet

¹ „A naptárakban – különösen a győri Steibig-nyomda kalendáriuumaiban – elszórt megszámlálhatatlan anekdota, illetve anekdotikus történet között vannak nagy emberek érdekes esetei, szellemes mondásai, kisemberek világát bemutató genre-képek, csintalan szerelmi történetkék, Eulenspiegel tréfái és ehhez hasonlók. A nemzetközi vándoraneidotáknak ez a népszerűsége és a naptárakban, ponyvakiadványokban való felhalmozódása készítette elő az anekdoták – pusztán szórakoztató céllal való – gyűjteményes kiadásait.” *A magyar irodalom története 1600-tól 1772-ig*. Szerk.: KLANICZAY Tibor, Bp., 1964. 612.

„alkalmazott irodalom”-nak nevezhetnénk: elsődleges célja a régi, „babonás” tartalom helyettesítése hasznos gyakorlati vagy tudományos ismeretekkel, de mindez irodalmi köntösben jelenik meg, összeállítója nem is tagadhatná költő mivoltát.

A 18. századi Európában sok helyen adtak ki tematikus kalendáriumokat, tehát olyan kiadványokat, amelyekben a tulajdonképpeni naptári kalkulációt a régi típusú toldalékanyag (prognosztikon, horoszkóp, krónika) helyett színházi, történelmi, politikai vagy irodalmi jellegű olvasmányok és illusztrációk kísérik. Ilyen volt a Gothában 1775-től a 18. század végéig kiadott *Theater-Kalender*,² amely létrejöttét annak köszönheti, hogy a jeles hamburgi színházi együttes Abel Seyler vezetésével rendszeresen szerepelt Gothában. A színházi kalendárium kiadója jól ismerte a színpad világát, s német nyelvterületen ez volt az első ilyen típusú kalendárium.³ Ugyancsak említésre méltó az 1791-ben, Lipcsében megjelent *Historischer Calender für Damen*, amelynek szerzője nem más, mint Friedrich Schiller.⁴ Tartalma minden szempontból roppant érdekes: a hónapok mellett rézmetszetek találhatók, külön lapként bekötve, de nem a hagyományos ábrákkal, hanem a harmincéves háború egyes eseményeinek illusztrációi. Ezután következik Schiller értekezése, a „Geschichte des Dreißigjährigen Kriegs”, amelyhez az előző évben, 1790-ben kezdte a forrásokot kutatni, gyűjteni, s a dátumból láthatjuk, hogy az év végére már elkészült a tanulmány, mert csak így tudta közölni az 1791-re szóló kalendárium. Ismeretes, hogy Schiller ekkor gyűjtötte össze az anyagot nagy trilógiájához, a *Wallenstein*hez, amelynek teljes szövege 1800-ban jelent meg. Ebben a fent említett „Damen-Kalender”-ben is kitüntetett szerep jut Wallenstein alakjának, mind képen, mind szövegben. A metszetek az alábbi sorrendben követik a hónapokat:

1. Thurn grófot kivetik a prágai palota ablakából.
2. V. Frigyes, pfalzi választófejedelem és felesége, Erzsébet, I. Jakab lánya.
3. Pfalzi Frigyes veresége, menekülése.
4. Wallenstein Stralsund mellett táborozik.
5. II. Ferdinánd aláírja a restitúciós edictumot.
6. Gustav Adolf Németország megmentésére indul. lányát a rendekre bízza.
7. Tilly Magdeburg alatt; égetésre és pusztításra biztatja a katonákat.
8. Gustav Adolf a lipcsei győzelem után egy fa alatt hálát ad Istennek.
9. Gustav Adolf a lützeni csata után, a ravatalon.
10. Bernhard von Weimar, pater Joseph, Richelieu és XIII. Lajos egy térkép fölött beszélget.
11. Bernhard von Weimar a Breysach melletti csata után. Előtte a fogoly császári generálisok.
12. A beteg Torstensohn találkozása a feleségével.

² KAŁOL, Piotr: *Gotajskie kalendarze teatralne w badaniach nad gdańską sceną II połowy XVIII wieku*. In: *Europejskie związki dawnego teatru szkolnego i europejska wspólnota dawnych kalendarzy*. Gdańsk, 2003. 148–149.

³ HILL, W.: *Die deutschen Theaterzeitschriften des achtzehnten Jahrhunderts*. Weimar, 1915. 46–58.

⁴ *Historischer Calender für Damen für das Jahr 1791*, von Friedrich SCHILLER. Leipzig, bey G. J. Göschen. Gdańsk, Biblioteka Polskiej Akademii Nauk.

Ezután olvashatjuk Wallenstein jellemzését: túlságosan büszke, kemény, babonás, fáradhatatlan. Komor és szigorú arcvonásai félelmet keltenek, soha nem nevet. A pompát kedveli, királyi gesztusaiért katonái rajonganak érte, bár kemény kezű hadvezér. A trilógiában ezeket a jellemvonásokat bontja ki Schiller részletesebben, különösen az asztrológia iránti érdeklődését emeli ki („babonás”), a sors titkainak fűrkészését a csillagok állásából, mint különös személyiségjegyeket.

A rézmetszetek alkotói is a kor jelentős művészei közé tartoznak: a rajzokat Daniel Chodowiecki, a gdański származású kiváló grafikus készítette, a rézmetsző pedig I. Pentel.

Visszatérve a kalendárium-műfaj és az irodalomtudomány problémájára, úgy gondoljuk, csak részben indokolt az a felfogás, hogy a kalendárium leginkább a folklór, illetve a néprajz vagy a művelődéstörténet, könyvészet illetékességi körébe tartozik. Címszóként szerepel a *Néprajzi Lexikonban*, az *Új Magyar Irodalmi Lexikonban* és a megjelenés alatt álló *Magyar Művelődéstörténeti Lexikonban* is, s tartalmának összetett jellege folytán méltán kerül több tudományág vizsgálódási körébe, de sajnálatos, hogy éppen az irodalomtörténeti és a nyelvtörténeti összefoglalások, kézikönyvek érdeklődtek iránta a legkevésbé. Pedig a reneszánsz és barokk kor naptáraiban megjelenő, sajátos kalendáriumi tartalom, az asztrológia csak akkor válik értelmezhetővé, ha fikcióként, tehát irodalomként kezeljük. Ennek a hiedelemvilágnak, az ókori csillagmitológia elemeinek fennmaradását és közismertté válását, majd folklorizálódását ismereteim szerint jóformán csak a kalendáriumok segítették elő. A humanista irodalom, ahol természetes közegében élt, csak a művelt keveseké maradt. Akik a kalendáriumok számára összeállították, és akik „fogyasztották” az ilyen típusú szövegeket, akár komolyan vették, akár nem, az antik irodalom egy sajátos ágának mozaikjait őrizték és adták tovább. Tehát a kalendáriummal, mint a kora újkorban a népszerű irodalmat képviselő sajátos műfajjal foglalkozó elemzéseknek nem az a feladata, hogy az asztrológiai tartalmat minősítsék (elítéljék), hanem az, hogy feltárják, értékeljék a kalendárium-műfaj szerepét az említett csillagmitológia, vagy annak egyes elemei megőrzésében, hagyományozásában. S mivel tömegkiadványról van szó, a nyelvtörténeti, nyelv- és szociológiai vizsgálódások számára is tartogathat érdekes adatokat.

Az asztrológia és az irodalom összefüggésének tanulmányozására Bollók János kutatásait tekinthetjük példaértékűeknek: munkáiban többször rámutat, hogy az asztrológiai háttérismeret hiányában Janus Pannonius költészetét sem lehet igazán megérteni, vagy legalább is sok téves interpretáció keletkezett ebből a hiányságból.⁵ Ezt a szemléletet és törekvést az ún. népszerű irodalom kategóriájában is célszerű érvényesíteni, mert sokkal többet tárnak föl a kalendáriumok a maguk koráról, hiedelmek és félelmek szemléletformáló hatásáról, ha ismerjük a csillagmitológia jelrendszerét, fikciós világát és ennek működését a reneszánsz és barokk korban.

A kalendárium eredendően nem folklór-termék, hanem az ókori tudomány és irodalom közegéből, tehát a magas kultúrából származó, s a középkori óraskönyv-

⁵ BOLLÓK János: *Asztrális misztika és asztrológia Janus Pannonius költészetében*. Bp., 2003.

vek, kódexek által továbbított műfaj, amelynek készítéséhez mindenkor bizonyos iskolázottságra volt szükség, s nem is kizárólag a naptári kalkuláció miatt, hanem az egyéb témák (medicina, prognosztikon, krónika, irodalmi jellegű szövegek) összegyűjtéséhez, közléséhez. Ezért tartom fontosnak a naptárszerzők és kiadók kulturális hátterének feltárását: milyen egyetemekhez, művelődési központokhoz, szellemi irányzatokhoz tartoztak, milyen forrásból merítettek, s mi volt a viszonyuk azokhoz a szövegekhez és illusztrációkhoz, amelyeket a kalendáriumokban közzétettek. Természetesen nem könnyű ezt a háttéranyagot kutatni, a szerzőkről adatokat gyűjteni, vagy az egyes példányok tulajdonosaira következtetni, mert legtöbb esetben külföldi könyvtárakból, levéltárakból lehet csak információhoz jutni. De arra mindenképpen érdemes fölfigyelnünk, hogy ahol jelentős humanista csoportok működtek, fejlett matematikai, asztronómiai iskolák alakultak, a reformáció korában fontos iskolák, nyomdahelyek jöttek létre, illetve a katolikus szellemi központok aktivitása, működése fölélnkült (pl. Nagyszombat a 17. században), vagy később, a 18. században, ahol a szórakozásnak, például a világi színjátszásnak nagyobb tere volt, ott a kalendáriumkiadás is új impulzusokat kapott.

Jelen tanulmányban Boroszló, Bécs, Krakkó és Gdańsk (Dancka, Danzig) szerepét vizsgálom meg abból a szempontból, hogy a különféle kiadványok, így a kalendáriumok – és az ezeket tápláló asztronómiai, asztrológiai irodalom –, hogyan vándoroltak, milyen személyeket, csoportokat kötöttek össze, mi az, ami megtudható a szerzőkről, kiadókról s szellemi környezetükről. A kalendáriumkutatásban ez is a kevésbé feltárt területekhez tartozik.

Boroszló kulturális jelentősége a humanizmus korában kezdett megnövekedni, legalábbis a könyves kultúra szempontjából vizsgálva. A krakkói egyetemről odaérkező Jan Thurzo – azaz, Thurzó János – és köre komoly európai kapcsolatokkal rendelkezett. 1500-ban került Boroszlóba, s előbb dékáni tisztséget töltött be, majd két év múlva Johann Roth püspök koadjutora, s az ő halála után, 1506-ban a boroszlói egyházmegye elöljárója. A krakkói egyetemen a szabad művészetek magisztere volt, majd a kánonjog doktora fokozatot szerezte meg, tanulmányokat folytatott Itáliában is, foglalkozott a klasszikus irodalommal, valamint a korabeli filozófiai áramlatok is megérintették. Krakkóban Ovidius *Metamorphoses*-ét tanította, Itáliában latin feliratokat gyűjtött a humanista divatnak megfelelően; kedvenc szerzői közé tartozott Cicero, Seneca, Gellius, Livius, Sallustius és Plinius, de Vergiliust, Horatiust és Juvenalist is alaposan tanulmányozta. Boroszlói püspöki tisztségében nagy energiát fordított arra, hogy az irodalom és a művészetek felvirágoztatását elősegítse Sziléziában.⁶

Erazmus sziléziai recepciójában meghatározó szerepet játszott ez a társaság, amelynek tagjai: Kaspar Ursinus Velius, humanista költő, Valentin Krautwald, a nysai plébániai iskola rektora, továbbá Johannes Hess, a kitűnő szónok és stilszta, aki később a reformáció boroszlói előfutára lesz, Johannes Rullus, a Mária Magdaléna templomhoz tartozó iskola rektora (ő is Krakkóból érkezik Boroszlóba)

⁶ Thurzóról és köréről részletesebben: GŁOMBIEWSKI, Karol: *O poczyności Erazma z Rotterdamu.* = Roczniki Biblioteczne 1960. 3.

s a nagyműveltségű Stanisław Saurus, könyvgyűjtő, humanista. Thurzó János és Ursinus szenvedélyes levelezést folytat Erazmusszal. Figyelemreméltó adalékokat találtunk e témához a közeli Nysa (Neisse) és a sziléziai könyvkultúra történetének tanulmányozása során. A város a 16. században püspöki székhely s egyúttal földrajzi helyzete következtében fontos könyvkereskedelmi központ volt Szilézia, Csehország, Morvaország és Magyarország számára. A 16. században erős protestáns hatás érvényesült a városban, a könyvterjesztés, a reformátorok írásai egész Sziléziában megteremték gyümölcsüket. Wittenberg, Lipcse, Frankfurt am Main, Ingolstadt nyomdáiból kerültek ide könyvek.⁷ A nysai Szt. Jakab templom és iskola könyvtárában az asztronómiai és asztrológiai irodalom is bőven megtalálható, egyebek közt a geográfus és asztronómus Johann Schoner műve (*Tabulae astronomicae*, Wittenberg, 1536), Erasmus Reinholdustól a *Primus liber tabularum directionum* (Tübinga 1554), Regiomontanus és Kopernikusz, továbbá Cyprian Leovitus a Leonicia munkái. Ez utóbbtól pl. a *Tabulae positionum pro variis ac diversis poli elevationis* (Augsburg, 1551), amelyet sok naptárkészítő fölhasznált később is. A 17. században megváltozik a helyzet: a rekatolizáció előretörése vonalat húz a protestáns Észak és a katolikus Dél között, így Nysa is elszakad a protestáns központoktól.

A 16. század első két évtizedében azonban ez a kis város nagyon előkelő szerepet tölt be a lengyel erazmianizmus kibontakozásában, amely a kezdeti szakaszban nem az elit értelmiség körében, hanem az írástudók alacsonyabb, de szélesebb rétegében hódított (könyvkiadók, nyomtatók, tanárok, orvosok, diákok).⁸ Erazmus írásai föltűnnek Nysaban, Valentin Krautwaldnál (1490–1545), aki 1514-ig az ottani plébániai iskola rektora volt, s az ő személye tartotta össze a sziléziai erazmiánusokat. Thurzó Jánossal is személyes összeköttetésben áll. Ebből a körből nem kalendárium, hanem egy másik magyar vonatkozású kiadvány kapcsán fontos tudatosítanunk a sziléziai központ jelentőségét: a wrocławui Ossolineum Könyvtár XVI 3707–XVI 3713 jelzetű kolligátumában megtalálható Janus Pannonius 1512-ben, Bécsben kiadott műve, a Guarinohoz írt panegyricus,⁹ amelyhez Paulus Crosnensis és Adrianus Volfhardus írt üdvözlő verset. A kolligátum többi darabja sem érdektelen: Lucretius *De rerum naturájának* kéziratos másolata,¹⁰ mellette a Bécsben, 1512-ben Augustus Moravus kiadásában megjelent, Guarino és Poggio által összeállított antológia (*Antologion Guarini et Poggii de praestantia*

⁷ MANDZIUK, József: *Biblioteka przy kościele Sw. Jakuba*. 1976. 60–61.

⁸ BARYCZ, Henryk: *Śladami Erazma z Rotterdamu w Polsce. W 500-lecie urodzin wielkiego humanisty*. In: H. BARYCZ, *Z epoki renesansu, reformacji i baroku*. Warszawa, 1971. 7–41.

⁹ *Joannis Pannonii Episcopi quinq3 Ecclesiarum, Poetae et Oratoris clarissimi Panegyricus in laudem Bptistae Guarini Veronensis Praeceptoris sui conditus*. Viennae Austriae edibus Hieronymi VIETORIS, et Ioannes SINGRENII. Anno MDCXII. Jelzete: XVI. Qu. 3713

¹⁰ Ez a kézírásos szöveg egy nyomtatvány folytatásaként szerepel a kolligátumban: „Corriguntur in hoc opusculo LXX. loca in iure civili et Septem legum novae et verae sententiae aperiantur. Pius Antonius Bartolinus clarissimo Viro Joanni Francisco Aldovrando preclarae reipublicae Bono. sexdecemviro ornatissimo S.P.D.” Jelzete: XVI. Qu 3708

*Scipionis Africani, et C. Iulii Caesaris, nuper Doctissimi Augustini Moravi cura, in lucem editum*¹¹). Ez a mű is Vietoris és Singrenius nyomdájában látott napvilágot, mint Janus Pannoniusé. A könyvben Valentin Krautwald (=Valentinus Crautwaldus) kézírásos bejegyzése olvasható, szintén az 1512-es dátummal („Moravis Libellus de instituton Adolescentem ad optimos mores 1512. V: C.”), tehát a megjelenés évében már a nysai rektor tulajdonában volt. A többi nyomtatvány, illetve kézirat, amely ebben a gyűjteményben együtt található, vagy az 1512-es dátumot viseli, mint az *Encomium Nuptiale* Zsigmond lengyel király számára, Eoban Hessustól, vagy az előző években, évtizedben jelent meg. Mindenképpen említésre méltó még egy kézíratos, disztichonokból álló költemény, amelynek végén Desiderius Erasmus aláírását olvashatjuk, valamint egy szintén kézírásos latin öröknaptár, asztronómiai ábrákkal és kommentárokkal. A kolligátum provenienciájáról Bronislaw Kocowski adatai közt szerepel Valentin Krautwald neve is: a kötet hátsó lapján az ő kézírásában olvasható, hogy Andreas Gloger nysai polgár özvegye ajándékozott neki könyveket elhunyt férje könyvtárából, s felsorolja az egyes tételeket is (pl. Ovidiustól a *Heroidum epistolas*, *Cesaris Commentarios*, *Processum Panormitani*, *Tractatum de sacramentis*, *Libellum cui titulus Bononia illustrata*, *Hymnos Callimachi Graece* stb.). A felsorolt vegyes műveket a kötetben megelőzi Rotterdami Erasmus *Moriae encomium* 1511-es strassburgi kiadása. A kötet külső megjelenése: fa könyvtáblák, vaknyomásos sárga félbörkötés, 1512-re datálható, a kötéstartólapokat 14. századból származó pergamen kézirat darabjával erősítették meg.

Boroszló érdekessége tehát a 16. század első évtizedeiben az erazmiánus kör könyvgyűjtő tevékenységével függ össze, amelyben az említett 1512-es Januskiadás jelent értékes magyar kapcsolatot. A magyarországi erazmisták közül Johann Henckel és Dudith András kötődik Boroszlóhoz és Krakóhoz, valamint Thurzóék köréhez,¹² ezért nem érdektelen, ha adatokat találunk arról a könyves háttérről, amely ennek a csoportnak a szellemi tájékozódását mutatja.

A későbbi évtizedekben sem szakadnak meg a Sziléziával kialakult összeköttetések, de a jelen témához a 17. század második-harmadik évtizedétől meghatározóvá váló kalendáriumkiadást kell elsősorban említenünk. David Frölich híres német és latin kalendáriumait ott jelenteti meg a Baumann-nyomda, majd a Neubarth család a század derekától biztosítja ezt a folytonosságot egészen a 18. század első harmadáig. Mivel Frölichről viszonylag sok szakmunka íródott az utóbbi időben,¹³ és a Neubarth család magyarországi kapcsolatairól is történt

¹¹ XVI.Qu.3707

¹² RITOÓKNÉ SZALAY Ágnes: *Erazmus és a XVI. századi magyarországi értelmiség*. In: Uő, „*Nympha super ripam Danubii*”. *Tanulmányok a XV–XVI. századi magyarországi művelődés történetéből*. Bp., 2003. 161–175.

¹³ Csak a legutóbbi másfél évtizedből pl. DUKKON Ágnes: *Asztrológia és keresztény hit a régi kalendáriumokban (Frölich Dávid)*. = ItK 1992. 5–6. sz. 594–607., PAVERCSIK Ilona: *David Frölich sajtókezű feljegyzései műveiről. I–II*. = Magyar Könyvszemle 1996. 3. sz. 292–319; 1996. 4. sz. 429–449., HAJÓS József: *Frölich Dávid*. = Magyar Könyvszemle 1997. 1. sz. 16–31.

említés,¹⁴ bár ez a téma még további kutatásokat igényel, ezúttal csak összefoglalásképp említek néhány adatot.

A 17. század közepétől a 18. század elejéig Christoph Neubarth, majd fia, Johann készítette a prognózisokat a kolozsvári, lőcsei, debreceni, bártfai, komáromi naptárak számára. Nemcsak az asztronómiához értettek, hanem teológiai képzettséggel is rendelkeztek, ezért az általuk készített naptárakban érdekes gondolatokat olvashatunk a jövődölések és a Gondviselésbe vetett hit ellentmondásairól, a szabad akarat és a determinizmus összeegyeztetési módjairól. Johann Neubarth a 17. század végén már nyíltan utal arra prognózisaiban, hogy az efféle jövődöléseket inkább az olvasók kedvéért készíti, valójában ő maga nem hisz bennük, mert Isten akaratát a csillagokból nem lehet kiolvasni. Hogy jelként tekintsük az égi mozgásokat, azt megengedi, de értelmezésüket az emberi hívságok közé sorolja, nem az isteni akarat megnyilvánulásának tartja, mint sok korábbi, „ijesztgetős” prognózis – amelyekkel már a 15. században Marsilio Ficino is vitatkozott,¹⁵ majd a következő évszázadban Luther, Kálvin, továbbá Dudith András az üstökösökről írott traktátusában (l. alább). Megvizsgálandó, hogy a Neubarth-kalendáriumokban fölmerülő témák mennyire érintkeztek a század protestáns szellemi áramlataival, Comenius tanaival, milyen mértékben ismerhették a 17. század derekán erőteljesen ható prófétai asztrológiát. Egyelőre magukból a fennmaradt naptárszövegekből tájékozódunk, de érdekes lenne a német nyelvű Neubarth-naptárakat is részletesebben föltárni, s az összehasonlításból kiderülhetne, hogy a magyarra fordítás mennyire volt pontos, tehát kinek a gondolatait közli a kalendárium, a szerzőit-e vagy a fordító/kiadóit? Ugyancsak érdekes adalék, hogy ennek a 17. századi Neubarth-családnak a leszármazottai mindmáig élnek, s még a névadásban is követik az elődöket: jelenleg a berlini Akademie Verlag munkatársa egy Christoph Neubarth, akit foglalkoztat a család eredete, sőt, tulajdonában van egy 1685-ös Neubarth-kalendárium is. A mostani Christophnak a fia pedig szintén Johann, mint a 17. századi ősök esetében. Minderre az internet jóvoltából derült fény 2002 nyarán, amikor a berlini Christoph Neubarth megtalálta a világhálón a brémai kötetben megjelent tanulmányt (l. 14. jegyzet) s elektromos levélben tette föl kérdéseit a család 17. századi történetére vonatkozóan. Mivel eredetük a mai Lengyelország területére, Bolesławecbe (Bunzlau, Wrocławtól észak-nyugatra) vezet, az ottani levéltárak adhatnának részletesebb fölvilágosítást a kalendáriumkészítő Neubarthokról, s talán a magyarországi kapcsolataikról is.

A Bécs–Borosló–Krakkó–Gdańsk útvonalon vándorló kiadványok sorában megemlítem még a 16. század közepéről a bécsi egyetem tanárának, császári mate-

¹⁴ DUKKON, Ágnes: *Historische deutschsprachige Kalender in Regionen von Ungarn im 17. Jahrhundert*. In: *Zeitung, Zeitschrift, Intelligenzblatt und Kalender. Beiträge zur historischen Presseforschung*. Bremen, 2000. 237–245, és Uő: *Régi magyarországi kalendáriumok európai háttérben*. Bp., 2003.

¹⁵ A *Disputatio Contra Iudicium Astrologorum* című művében leplezi le a hamis asztrológusok módszereit, s erről a Francesco Ippolitinek írt leveleiben is említést tesz. *The Lettres of Marsilio Ficino*. Vol. 3. (Liber IV.) London, 1981. 75–77.

matikusnak, Paulus Fabriciusnak egyik kalendáriumát („Allmanach”-ját), amelyet a wrocławai Egyetemi Könyvtárban őriznek.¹⁶ Ez is kolligátumban található, mégpedig a 16. század utolsó harmadában Görllitzben tevékenykedő Bartholomaeus Scultetus naptáiraival egybekötve. Fabricius almanachja 1567-re szól, Scultetus pedig 1568-tól 1594-ig adott ki kalendáriumokat, amelyek lényegében a bécsi mester által teremtett mintát követik, tartalomban és felépítésben egyaránt. Fabricius-tól az OSzK-ban is található három kiadvány, egyikük német nyelvű almanach,¹⁷ amelyet a bécsi, passauai, salzburgi, olmützi és magyarországi püspökségekre alkalmazott. Ez valójában színes fametszetekkel díszített falinaptár, s nem asztrológiai, hanem bibliai keretben: bal oldalt a Tíz parancsolat, jobb oldalt a Miatyánk illusztrálása 50×50 mm-es fametszeteken.

Legújabbán pedig Velencei Katalin közli az 1563-as kiadású Fabricius-nyomtatvány – *Diarium cum Iudicio-Astrologico* – kötetáblában fennmaradt címlapját,¹⁸ ami azért érdekes számunkra, mert a keretdész megegyezik a wrocławai példánykéval: a lap felső sávjában Bécs látképe szerepel, a keretben pedig egymás alatt különböző osztrák várak metszetei következnek (pl. Linz, Enns, Crems stb.).¹⁹

A másik Fabricius-mű az 1556-ban, Bécsben látott üstökösről szóló jövendölés²⁰ németül, s figyelemreméltó mozzanat, hogy olyan kolligátum része, amelyben a török veszéllyel foglalkozó írások szerepelnek. A harmadik kiadvány latin nyelvű judícium az 1577. nov. 10-től dec. 22-ig Bécsben megfigyelt üstököséről.²¹ Érdekes eleme ezeknek a nyomtatványoknak az üstökösökről szóló történeti áttekintés: mindegyikben ismétlődik (részletesebb vagy rövidebb előadásban) az ókori tudósok – Arisztotelész, Seneca, Ptolemaiosz –, majd a középkorból Albertus Magnus véleménye az üstökös mibenlétéről, valamint a bibliai jövendölések témája az utolsó ítélet jeleiről. Jórészt azonos tudásanyagot mozgósítottak a 16. századi prognózisok szerzői, a bécsi Paulus Fabricius mintát jelentett a görllitzi Scultetusnak; az 1577-es üstököséről jövendölést írt a gdański Misocacus, aki szintén foglalkozik az üstökös-irodalom áttekintésével; ezt a Misocacus-féle prognózist Kolozs-

¹⁶ *Allmanach Doctoris Paulii Fabricii Rö. Kay. May. Mathematici. Auff das Jar Nach der Geburt und Menschwerdung Unnseres Herrn und Heylands jesu Christi. 1567, Gedruckt zu Wienn in Österreich bey Gaspar Stainhofer in S. Anna Hof. Bibl. Univ. Wroclaw 461822 skk.*

¹⁷ *Almanach durch Paulum Fabricium 1560. Gestellt auff die Bistumb Wienn, Passau, Salzburg, Olomutz und Hungern. OSzK, Ant. 9210*

¹⁸ VELENCEI Katalin: *A székesfehérvári Püspöki Könyvtár 16. századi nyomtatványairól.* In: *Fata libelli.* Bp., 2003. 125–140. A Fabricius-kalendárium címlapját a Velencében 1563-ban kiadott, Caspar Casalius-féle mű hátsó kötetáblájából áztatták ki. A címlap másolata a 139. lapon látható.

¹⁹ A wrocławai példány címlapjának másolatát l. DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 181.

²⁰ *Der Comet im Mertzzen des LVI. Jahrs zu Wienn in Österreich erschienen...* Paulus FABRICIUS OSzK RMK III. 283/a/12.

²¹ *Iudicium De Cometa, qui anno Domini MDLXXVII. A 10. die Novemb. usque ad 22. diem Decemb: Viennae conspectus est. In quo varia de Cometarum natura et forma in genere breviter tractantur.* Viennae, apud Michaeliem Apffelium. OSzK Ant. 10329.

vártott Heltainé nyomdájában, 1578-ban magyarul is kiadták.²² Fabricius, Scultetus, Misocacus jóvendöléseihöz pedig érdekes módon kapcsolódik Dudith András vitairata az üstökösökről – *De cometarum significatione commentariolus*²³ –, amely az 1577-ben látott csillagászati jelenségre reflektál. Eltéli a kalendáriumi jóvendöléseket, s tudományos alapú magyarázatot igyekszik adni a hiedelmek ellenében. Fabriciusra is hivatkozik, akit kora kiváló tudósának tart:

„De a peripatetikuskok fentebb érintett véleményét a jelek szerint a kiváltképpen tudós, derék és ebben a tudományban rendkívüli tapasztalatokkal bíró filozófus és orvos, Paulus Fabricius császári matematikus sem helyesli teljesen. Inkább Senecához csatlakozik, akinek állítása szerint az üstökös olyan csillag, amelyet kezdetben Isten a többiekkel együtt teremtett, és amelyet hatalmának megmutatása végett a kellő időben mintegy jel gyanánt tár elének.”²⁴

Az 1577-es üstökös képe megjelenik Szenci Molnár Albert *Naplójában* is; első gyermekkori emlékét így írja le:

„Megesett egy éjjel, hogy az egész házunk népe fölkel, és a hálókamrákból kiment. Én a zajtól fölriadván, mert egyedül hagytak, szörnyen sírtam. Anyám bejött, karjaiba emelt, kivitt, s ujjával az égre mutatott: egy igen hosszú, a végénél horgas üstökös csillagot láttam, melynek képe mindig megmaradt lelkemben.”²⁵

A 17. században, a történelmi események alakulásának nyomán újra fölélenkül a világvége-hangulatra reflektáló kalendáriumi jóslás (üstökösök föltűnése okán, pl. 1618-ban,²⁶ a harmincéves háború kezdetén), s a korábbi évszázadból örökölt toposzok kis változtatásokkal újra előjönnek a boroszlói, krakkói, bécsi kalendáriumokban ugyanúgy, mint a korszak egyéb régióiban. Krakkóban három kalendárium jelent meg 1619-re, amelyek egyaránt sokat foglalkoznak ezzel a jelenséggel. A szerzők – Jakub Nayman, a krakkói akadémia professzora, a másik Mateusz Bembus tudós jezsuita szerzetes, a harmadik Andrzej Żędzianowski filozófus – a kor hangulatának megfelelően moralizáló, és nem tudományos szempontból értékelik a jelenést: felsorolják az ország összes bűneit, amelyekre vonatkozóan az üstökös föltűnése a büntetés lehetőségét rejti magában. Egyedüli segítség a megjavulásért történő szívbeli fohászkodás, az ima erejével igyekezni kell a fenyegető veszélyt elhárítani. Másutt is erre a következtetésre jutottak, a varsói Szent János templomban a hívek negyven órán keresztül imádkoztak. 1619. január 20-án pedig körmenetet tartottak, s a magasra emelt kereszten az üstökös fából készült modellje

²² DUKKON: *Régi magyarországi kalendáriumok...*, i. m. 2003. 102, 109–110, 127–131, 135, 153.

²³ Bázél, 1579, RMK III. 677.

²⁴ DUDITH András: *Rövid kommentár az üstökösök jelentőségéről*. Ford. BORZSÁK István és MÁTRAI László. In: *Janus Pannonius. Magyarországi humanisták*. Bp. 1982. 1143–1173.

²⁵ *Napló*. (Ford.: SZABÓ András). In: *Szenci Molnár Albert válogatott művei*. Szerk. VÁSÁRHELYI Judit. Bp. 1976. 470.

²⁶ Erről az üstökösről a *Theatrum Europaeum (1617–1629)* I. kötete is említést tesz, Frankfurt am Main, 1633. 116–118. Idézi: RZOŃCA, Jan: *Interpretacja zjawiska komety z 1618 roku w starodrukach Biblioteki Kórnickiej*. = *Pamiętnik Biblioteki Kórnickiej*, z. 22, Ossolineum, 1988. 117–125.

volt látható. A király is részt vett ezen a körmeneten.²⁷ A keresztre emelt üstökös nagyon régi, bibliai előképre, a 'rézkígyóra' látszik utalni:

„És monda az Úr Mózesnek: csinálj magadnak tüzes kígyót és tűzd fel azt póznára: és ha valaki megmarattatik, és feltekint arra, életben maradjon. Csinála azért Mózes rézkígyót és feltűzé azt póznára. És lön, hogy ha a kígyó valakit megmar vala, és az feltekinte a rézkígyóra, életben marada.” (IV Mózes 21 : 8–9)

Ezt a bibliai helyet Krisztus keresztre feszítésével (tkp. felemeltetésével) szokták a prédikációk összefüggésbe hozni: a rézkígyó az Úr megbocsátásának jele volt, a bűnbánó közösségről elhárította a bajt, így Jézus Krisztusnak az egész bűnös – és bűnbánó – emberiség megváltására, az egyetemes baj elhárítására kellett felemeltetnie a keresztre. Ezért ebben a kontextusban a keresztre emelt üstökös meglehetősen bizarr képe a barokk vallásosságnak, látványos példája annak, hogyan kap mágikus interpretációt a bibliai hely. Ugyanis a mágia él hasonló módszerekkel, akár testi, akár morális bajokat akar orvosolni. Mert amíg a rézkígyó felemelése egyszeri jel volt, Jézus Krisztus áldozata is egyszeri és nem ismétlődő cselekmény, úgy az ilyen utánzás mindenképpen gyanús, nagyon emberi mesterkedés. Érthető, hogy az igazi tudós elmék, mint pl. Dudith András, miért ítélték el az üstökösökkel és egyéb csillagászati jelenségekkel ijesztgető jósokat, akik az amúgy is sokat szenvedő szegény népet még a pánikkeltéssel is terhelték:

„Hát csak éljenek boldogan, és hadakozzanak egymásnak is ellentmondó jövődőléseikkel, mérjenek kölcsönös csapásokat egymásra és jövődömondó művészetükre, és hagyjanak fel végre azzal, hogy az oly sok bajtól túlon túl meggyötört, szegény népet a küszöbön álló csapásoknak ily hiú félelmével nyugtalanítsák.”²⁸

A 17. század folyamán időről időre találunk még híradásokat a kalendáriumi krónikákban üstökös csillag föltűnéséről. Az 1693-ra szóló lőcsei²⁹ és kolozsvári³⁰ kalendáriumokban a krónika tudósít az 1692-ben Pécssett észlelt „égi jel”-ről, azaz, üstökösről, de már a korábbi félelemkeltő interpretáció nélkül. A lőcsei Brewer-kalendáriumban ezt olvashatjuk:

„1692. Péts Várossa tartományban, sok rendbeli Éghi jegyek láttattak-meg, kiknek effektusát a' jo Isten tudja.”

Majdnem szó szerint így hangzik a kolozsvári Veresegyházi István-féle naptár szövege:

„1692. Péts Tartományában sok égi jelek avagy csudák lázottak: kiknek effectusit a' jó Isten tudja.”

²⁷ RZONCA, J.: *i. h.* 1988. 124.

²⁸ DUDITH: *i. m.* 1982. 1156.

²⁹ RMK I 1443, OSzK

³⁰ RMK I 1439, OSzK FM₂/1049

Jellemző ez a változás a 17. század végére; a csillagászat, a matematika és a fizika fejlődése valamennyire érezteti hatását a kalendáriumkészítő asztrológusok körében is; valószínűleg sok más tényező is alakította a kor hangulatát ahhoz, hogy a korábbi, Dudith és mások által elítélt pánikkeltő magyarázatok az égi jelenségekkel kapcsolatban visszaszorulnak. S még száz év telik el, mikor a 18. század végén a kiváló matematikus és csillagász, Bogdanich Imre Dániel megírja matematikai alapú, elméleti értekezését az üstökösök pályájáról *De orbis cometarum* címmel.³¹

Krakkó szerepe a magyarországi szellemi kapcsolatok, így a kalendáriumkiadás területén a 16. században jelentősebb, a 17. században sok más nyomdahely mellett kissé háttérbe szorul. A város magyar vonatkozásaival sok szakmunka foglalkozik, ugyanis Krakkó – kiváltképpen a 16. században – a magyar könyvtörténet, sőt, irodalomtörténet szempontjából kiemelkedő jelentőséggel bír. A következő krakkói szerzők/asztrológusok neve szerepel a hazai nyomdáknak megjelent kalendáriumokban: Andrzej Piotrkowczyk, Gabriel Joannicius, Piotr Slovacius, Mikołaj Jablónski, Valentin Fontanus, Bernard Kracker, Jan Tenatius. A 17. században Boroszló veszi át Krakkótól a vezető szerepet a főntebb említett Neubarth család tevékenységével. Az 1620-as évektől két évtizedig David Frölich is itt jelenteti meg német nyelvű kalendáriumait. Tehát kialakulnak folyamatosan követhető kapcsolatok a boroszlói naptárkészítőkkel, bár mellette a krakkói szálak sem szakadnak meg, csak alkalmasszerűen működnek. Valószínűleg Boroszló és Szilézia protestáns jellege, kapcsolatai folytán alakult így ez a területi és felekezeti megoszlás: az ország katolikus régióiban inkább a bécsi és krakkói asztrológusok kalkulációit használták, a szepességi és szász környezetben, valamint Erdély és Kelet-Magyarország protestáns nyomdahelyei Boroszló asztrológusaihoz fordultak. Gdańsk (Dancka) magyar vonatkozásai pedig erőteljesebben a történelmi viszonyok függvényében jelennek meg: a 16. században Báthori István lengyel király és erdélyi fejedelem személye teremti meg az összeköttetést (Misocacus neki dedikálja az üstökösről szóló judiciumát). Balassi Bálint danckai útja során látta meg a „tenger morotváját”; a 17. század elején megfordult itt Szepsi Csombor Márton, Szenci Molnár Albert, majd egy századdal később, a vesztes szabadságharc után Rákócziék innen indulnak tengeri úton Franciaországba. De mindenképpen érdemes számon tartanunk azt a néhány kalendáriumot és prognosztikont, amely Gdańskhoz és környékéhez kötődik: Misocacus magyarra fordított prognosztikonját, s ugyancsak tőle az Országos Széchényi Könyvtár kolligátumában található német nyelvű judiciumot,³² továbbá Misocacus utódjának, David Herlicius sargardi asztrológusnak a nevét, akinek a kalkulációit felhasználta a lőcsei nyomda az 1639-re szóló kalendáriumban (már Herlicius halála után).

A fenti adatok, összefüggések, könyvek és szerzők vándorlásai arra mutatnak rá, hogy a kora újkori kalendárium-készítés nem független az éppen aktuális szellemi

³¹ Említi BARTHA Lajos: *Bogdanich Imre Dániel felsőgeodéziai méréseinek eredményei Lipszky Magyarország-térképének tükrében*. In: *A magyar térképészet nagyjai*. Bp. 2001. 30.

³² OSzK, Ant 3655/47

és politikai áramlatoktól: követi és kommentálja azokat, egymástól távol fekvő városok közt kapcsolatokat tud létrehozni (l. a gdański prognosztikon kolozsvári kiadását). A humanista műveltséghez pedig hozzátartozott az asztronómiai és asztrológiai szakirodalom ismerete (vö. a boroszlói és nysai könyvtárjegyzékeket). Az asztrológusok jövődölései, állásfoglalása egy-egy csillagászati jelenség kapcsán időnként térben és időben nagy távolságokat átívelő polémiákká változnak (mint az „üstökös-irodalom” a 16. század második felében). A kalendárium-műfaj rendkívüli rugalmassága és ugyanakkor struktúrájának állandósága biztosította, hogy századokon át mindenféle kulturális jelenséget képes volt föl-szívni magába anélkül, hogy szétesett, fölismerhetetlenné vált volna. Paulus Fabricius 1567-es *Allmanachja* és Schiller 1791-es *Damen Calendere* elég távol van egymástól, mégis mindkettőben jól fölismerhető a kalendárium-jelleg. A régi, bevált és egyszerű játékszabályok betartása – a gyakorlati célú naptár és az utána következő egyéb, mindig a kor követelményeihez, divatjához, a megcélzott közönség vagy a megrendelő igényeihez igazodó tartalom – teszi lehetővé, hogy az Idő futásának eme változatos dokumentumait a könyves kultúra értékes, érdekes részeiként tartsuk számon.

ÁGNES DUKKON

**Le rapport de la culture des livres et du genre de calendrier
aux 16e – 18e siècle en Europe Centrale**

L'étude s'occupe de plusieurs sujets contigus. Il accentue l'importance du genre de calendrier dans l'histoire d'évolution de la littérature hongroise. Il examine le rôle de Boroszló (Wroclaw), de Vienne, de Cracovie et de Danzig (Gdansk) du point de vue que les différentes publications, ainsi les calendriers – et la littérature astronomique, astrologique les alimentant – de quelles manières sont répandues, quels groupes et personnes ont été reliés par leur migration, en général qu'est-ce qu'on peut apprendre des auteurs, des éditeurs et de leur environnement intellectuel. Les données de l'étude, en rapport de la migration de livres et d'auteurs démontrent que la publication des calendriers au début du Nouvel-Ere n'est pas indépendante des tendances intellectuelles et politiques actuelles, elle les suit et les commente, réalise des rapports entre des villes lointaines, pour exemple la publication de Kolozsvár du Prognostique de Misocacus de Gdansk. A cette époque la connaissance de la littérature spéciale astronomique et astrologique appartenait étroitement à la culture humaniste, comme prouvent les inventaires de bibliothèque provenant des cercles erasmistes de Wroclaw et de Nysa. Dans ces derniers se trouve une édition de Vienne de 1512 d'un ouvrage de Janus Pannonius, actuellement conservé à la Bibliothèque Universitaire de Wroclaw. Les prophéties des astrologues, les prises de position à propos d'un certain phénomène astronomique se forment en polémie presque sans fin en temps et en espace (comme „la polémie de comète” à la 2e moitié du 16e siècle à laquelle s'est attachée également András Dudith). La souplesse et en même temps la stabilité de structure du genre de calendrier lui avait assuré la possibilité d'absorber pendant des siècles toutes sortes de phénomènes culturels, sans une telle décomposition qui l'eut rendu indiscernable.